

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
SERIE NOUĂ, SUPPLEMENTUM III

IN MEMORIAM
EUGEN NICOLAE

EDITAT DE
ROXANA DOBRESCU, AUREL VÎLCU

BUCUREȘTI
2025

COPERTA: Dan Iulian MĂRGĂRIT

**MCA SERIE NOUĂ
SUPPLEMENTUM III**

www.mcajournal.ro

**Tehnoredactor: Ofelia COȘMAN
Secretar de redacție: Dana COSTIN**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

In memoriam Eugen Nicolae / ed.: Roxana Dobrescu, Aurel Vîlcu -

Târgoviște: Cetatea de scaun, 2025

Conține bibliografie

ISBN 978-606-537-820-9

I. Dobrescu, Roxana (ed.)

II. Vîlcu, Aurel (ed.)

902

929

**Toate articolele publicate în *Materiale și Cercetări Arheologice* sunt *peer-reviewed*.
Materiale și Cercetări Arheologice este indexată în următoarele baze de date:
Persée, Copernicus, ERIH PLUS, Scopus, CEEOL, EBSCO și DOAJ.**

Acest volum a fost editat cu sprijinul financiar al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”.

(1955–2024)

SUMAR / SOMMAIRE / CONTENTS

Aurel VÎLCU <i>In memoriam</i> Eugen Nicolae.....	9
Georges DEPEYROT Eugen Nicolae et cinq siècles de numismatique Eugen Nicolae and five centuries of numismatics	31
Adina BORONEANȚ, Monica MĂRGĂRIT One man’s trash is another man’s treasure – the case of the osseous debitage waste from Drăgușeni – <i>Ostrov</i>	39
David BACIU, Adrian BĂLĂȘESCU Preliminary study of the faunal material discovered in an Early Eneolithic feature from Alexandria – <i>Limonagiul</i> settlement (Teleorman County). 2019–2021 campaigns.....	59
Radu BĂJENARU Poveste din trecut. Despre descoperirea depozitului de topoare de la Sinaia A tale from the past. The discovery of the Sinaia axe-hoard	83
Gabriel Mircea TALMAȚCHI Două tezaure de semne monetare descoperite în zona de coastă a Mării Negre din teritoriul istro-pontic Two hoards of monetary signs discovered in the Black Sea coastal area of the Istro-Pontic area.....	99
Pierre DUPONT Transport amphoras of “Milesian” type: originals and local imitations.....	111
Theodor ISVORANU Monede din perioada romană imperială descoperite în zona Orheiului (Republica Moldova) Roman imperial coins from the Orhei area (Republic of Moldova)	119
Lucian MUNTEANU, Lăcrămioara-Elena ISTINA Noi informații despre tezaurul monetar roman imperial de la Măgurești (jud. Bacău) (CHRE 16297) New information on the Roman imperial monetary hoard from Măgurești (Bacău County) (CHRE 16297)	139
Mihai DIMA Monede romane dintr-o colecție constituită la Ostrov, jud. Constanța A collection of Roman coins found at Ostrov, Constanța County.....	159
Constantin C. PETOLESCU <i>Cohors II Dacorum</i> . Două trupe auxiliare romane cu număr de ordine identic <i>Cohors II Dacorum</i> . Two Roman auxiliary troops with identical numerical identifiers	173
Radu ARDEVAN, Alin PRALEA Monete antice din colecția lui Ioan Mihályi de Apșa Ancient coins from the collection of Ioan Mihályi de Apșa	177
Mircea DABÎCA, Theodor ISVORANU Cercetări arheologice la Histria, sectorul Sud (2018–2024). Descoperiri monetare Archaeological research at Histria, the South sector (2018–2024). Coin finds.....	189
Adriana PANAITÉ Roman roads in Moesia Inferior in the Black Sea coast area	213
Marius BLASKÓ, Zsuzsanna KOPECZNY, Róbert GINDELE, Gergely SZENTHE, Ștefan POPA, Erwin GÁLL Dating grave no. 97 from Vălcani in the light of numismatic and radiocarbon research – contributions to the chronology of H.1.....	237

Aurel-Daniel STĂNICĂ	
Între bizantini și tătari. Cimitirul de la Isaccea – <i>Bagola</i>	
Between Byzantines and Tatars. The necropolis from Isaccea – <i>Bagola</i>	249
Oana DAMIAN	
Despre prezența Hoardei de Aur în situl bizantin de la Nufăru (județul Tulcea)	
The Golden Horde and the Byzantine archaeological site at Nufăru (Tulcea County)	295
Ana BOLDUREANU	
Un fragment din tezaurul de monede tătărești descoperit la Inești, Raionul Telenești, Republica Moldova	
A fragment of the Tatar coin hoard discovered in Inești, Telenești district, Republic of Moldova.....	303
Monica DEJAN, Ana BOLDUREANU	
Considerații despre câteva monede tătărești descoperite în zona Cetății de Scaun a Sucevei	
(a doua jumătate a secolului XIV)	
Considerations about a few Tatar coins discovered in the Suceava Fortress area	
(second half of the 14 th century).....	313
Letiția NISTOR, Adrian BĂTRÎNA	
Vestigiile bisericii lui Alexandru cel Bun de la Mănăstirea Bistrița (județul Neamț). Propuneri de reconstituire	
arhitecturală	
The remains of the Bistrița monastery (Neamț County) founded by Alexander the Good. Proposals for	
architectural reconstructions.....	319
Lilia DERGACIOVA, Alexandr ALEXANDROV	
Matrița sigilară a unui demnitar din sfatul domnesc al lui Ștefan II, domnitorul Țării de Jos a Moldovei	
The seal of a dignitary member in the Princely Council of Stephen II, Prince of Lower Moldova	337
Ioan-Aurel POP, Alexandru SIMON	
Bani pentru cruciadă: Rapoarte sieneze din primăvara anului 1476	
Money for the Crusade: Sieneze Reports from Spring 1476.....	341
Alexandru SIMON	
Documente și monede: <i>Petrusian</i> și lancu de Hunedoara	
Documents and coins: <i>Petrusian</i> and John Hunyadi	349
Gabriel CUSTUREA, Ana-Maria VELTER	
Câteva monede rare din colecția muzeului constănțean	
A few rare coins in the collection of the Constanța Museum	357
Florin Gabriel PETRICĂ, Minodora CÂRCIUMARU, Ovidiu CÎRSTINA, Adrian IONIȚĂ	
Observații asupra a două morminte descoperite în necropola bisericii „Sfânta Vineri” de la	
Curtea Domnească din Târgoviște	
Remarks on two burials in the cemetery of the Sfânta Vineri church from the Royal Court of Târgoviște.....	363
Gabriel VASILE	
Despre un posibil ritual funerar la populațiile medievale din Muntenia prin prisma a doi indivizi descoperiți	
în cimitirul bisericii „Sf. Vineri” de la Curtea Domnească din Târgoviște	
On a possible funerary ritual of Medieval populations in Wallachia as indicated by two individuals buried	
in the cemetery of the Sfânta Vineri church from the Royal Court of Târgoviște	373
Adriana GAȘPAR	
Șoapte din trecut. Fragmente ceramice cu inscripții în limba osmană descoperite la Timișoara	
Whispers from the past. Pottery sherds with Osmanic language inscriptions from Timișoara	391
Daniela MARCU-ISTRATE, Cristian-Florin ANGHELESCU, Roxana BUGOI	
Introducere în studiul sticlei de fereastră descoperite la Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal	
din Alba Iulia	
An introduction to the study of the window glass from the Roman-Catholic Cathedral and the Bishop’s Palace	
in Alba-Iulia	409

Radu Gabriel DUMITRESCU	
Un nou lot din tezaurul de la Craiova – <i>Strada Nicolae Bălcescu</i> (Sec. XVII–XVIII)	
A new part of the Craiova hoard – <i>Nicolae Bălcescu Street</i> (17 th –18 th centuries).....	433
Mariana ŞLAPAC	
The contribution of the ottomans to the construction of the Vauban-type fortress in Kiliya.....	449
Corneliu Bogdan Nicolae BELDIANU, Camelia Silvia BELDIANU	
<i>Tsuba</i> cu scene evocatoare. O formă de manifestare a unei arte medalistice avant la lettre în Japonia perioadei Edo?	
<i>Tsuba</i> with evocative scenes. An avant la lettre manifestation form of medal art in Japan	463
Abrevieri / Abreviations / Abbreviations	481

COHORS II DACORUM.

DOUĂ TRUPE AUXILIARE ROMANE CU NUMĂR DE ORDINE IDENTIC

Constantin C. PETOLESCU

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Academia Română, București, România; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

Keywords: cohors II Dacorum, coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) (in Moesia Superior); cohors II Aur(elia) Dacor(um) (in Pannonia Inferior); Roman Emperors: Domitian, Trajan, Hadrian, Marcus Aurelius, Commodus; cities: Viminacium (in Moesia Superior), Montana (in Moesia Inferior), Teutoburgium (in Pannonia Inferior)

Abstract: In a military diploma from the year 126, extracted from a constitution of Emperor Hadrian, four units from the province of Moesia Superior appear, as well as a cohors II Dacorum, which had been sent [in expedition]e (AE, 2014, 1648).

But the absence of the cohort's gentilicium in a diploma from the time of Hadrian gives us reason for reflection; it could have been neither Ulpia nor Aelia, since the omission of the imperial gentilicium in the diploma from 126 was inadmissible. On the contrary, such an omission was possible only when it was a matter of a predecessor emperor whose name had been condemned. It is therefore possible that the unit was called cohors II Flavia Dacorum, since it had been created by Domitian from Dacian recruits sent by King Decebalus, after the peace of 89.

Furthermore, our attention is also drawn to an inscription from Montana, in Moesia Inferior, dedicated to the empress Sabinia Tranquilina Augusta, by the coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) (CIL, III, 14211,9 = IDRE, II, 316). This cohort was the "twin" of another Dacian unit, perhaps the one from Moesia Superior (see the case of the legiones geminae); according to another opinion, it would have resulted from the merging of two cohortes quingenariae. We observe that, also in this case, the gentilicium of the unit is missing. It could also be a creation of Domitian.

Another military diploma, dated 11 August 192, a copy of a constitutio of Emperor Commodus for the troops of the province of Pannonia Inferior, mentions five alae and 17 cohortes, among which a cohors II Aur(elia) Dacor(um) (RGZM, 44), thus created by Emperor Marcus Aurelius. It can be assumed that this refers to the unit mentioned on a tessera from Poetovio: lustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum (CIL, III, 15184 = IDRE, II, 265); this soldier reached Pannonia Superior later, during the events of the mid-third century.

It is also possible that the unit from the inscription of Teutoburgium, cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eqq(uitum, equitata) (CIL, II, 10255 = 6450 = IDRE, II, 289; see below, note 1), was identical with the cohors II Aurelia Dacorum; in order to avoid the imperial gentilicium, which also recalled Commodus, the dedicant would have rendered the name of the unit with a fictitious (neutral) gentilicium: Aug(usta).

Cuvinte-cheie: cohors II Dacorum, coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) (în Moesia Superior); cohors II Aur(elia) Dacor(um) (Pannonia Inferior); împărați romani: Domitian, Traian, Hadrian, Marcus Aurelius, Commodus; Viminacium (Moesia Superior), Montana (Moesia Inferior), Teutoburgium (Pannonia Inferior)

Rezumat: Într-o diplomă militară din anul 126, extras dintr-o constituție a împăratului Hadrian, apar patru trupe din provincia Moesia Superior, precum și o cohors II Dacorum, care fusese trimisă [în expediție]e (AE, 2014, 1648).

Dar absența gentiliciului trupei într-o diplomă din timpul lui Hadrian ne dă de gândit; acesta nu putea fi nici Ulpia, nici Aelia, deoarece omiterea gentiliciului imperial în diploma din anul 126 era inadmisibilă. Dimpotrivă, această omitere era posibilă doar când era vorba de un împărat predecesor, al cărui nume a fost damnat. Este deci posibil ca trupa să se fi numit cohors II Flavia Dacorum, fiindcă fusese creată de Domitian din recruți daci trimiși de regele Decebal, după pacea din anul 89.

Totodată, ne mai reține atenția o inscripție de la Montana, din Moesia Inferior, dedicată împărătesei Sabinia Tranquilina Augusta, de coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria) (CIL, III, 14211,9 = IDRE, II, 316). Această cohortă era „geamăna” altei trupe de daci, poate cea din Moesia Superior (vezi cazul legiunilor geminae); după altă părere, ar fi rezultat din contopirea a două cohortes quingenariae. Observăm că, și în acest caz, gentiliciul trupei lipsește. S-ar putea să fie vorba tot despre o creație a lui Domitian.

O altă diplomă militară, din 11 august 192, copie după o constitutio a împăratului Commodus pentru trupele din provincia Pannonia Inferior, menționează cinci alae și 17 cohortes, între care o cohors II Aur(elia) Dacor(um) (RGZM, 44), deci creată de împăratul Marcus Aurelius. Se poate presupune că este vorba de trupa menționată pe o tessera de la Poetovio: lustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum (CIL, III, 15184 = IDRE, II, 265), acest militar a ajuns în Pannonia Superior mai târziu, cu ocazia evenimentelor de la mijlocul secolului al III-lea.

Este, de asemenea, posibil ca și trupa din inscripția de la Teutoburgium, cohors II Aug(usta) Dac(orum) p(ia) f(idelis) (milliaria) eqq(uitum, equitata) (CIL, II, 10255 = 6450 = IDRE, II, 289; a se vedea mai jos, nota 1) să fie identificată cu cohors II Aurelia Dacorum; pentru a evita gentiliciul imperial, care amintea și de Commodus, dedicantul ar fi redat numele trupei cu un gentilicium fictiv (neutr): Aug(usta).

În repertoriul trupelor de daci întâlnim două trupe având același număr de ordine.

De la Teutoburgium (Vukovar), în Pannonia Inferior, provine următoarea inscripție: *Deo sancto Herculi, T. Fl(avius) Mac[ri]anus, praef(ectus) coh(ortis) I Hispan(or)um eqq(uitum, -uitatae), trib(unus) coh(ortis) II Aug(ustae) Dac(orum) p(iae) f(idelis) (milliariae) eqq(uitum, equitatae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*¹.

¹ CIL, II, 10255 (= 6450; IDRE, II, 289); cf. PME, F 57.

Data organizării trupei de daci era, până de curând, necunoscută. Este greu de admis că a fost creată de împăratul Augustus, cum ar sugera gentiliciul (dacă este gentiliciul real!) *Aug(usta)*.

O altă trupă, cu același număr de ordine, apare menționată pe o microepigrafă (o *tessera* de os cu inscripție) de la Poetovio, în Pannonia Superior: *Iustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum*².

Opiniile istoricilor diferă: după unii, ar fi vorba de aceeași trupă³, după alții, ar fi două trupe diferite⁴.

Între timp, au apărut două diplome militare, în care apar două trupe de daci cu acest (aceiași) număr de ordine.

I. Într-o diplomă militară din anul 126, extrasă dintr-o constituție specială a împăratului Hadrian, apar câteva trupe (doar patru) din provincia Moesia Superior, precum și o *cohors II Dacorum*, care fusese trimisă [*in expeditione*]⁵.

[*Imp(erator) Caesar divi Trai]ani Parthici f(ilius) [divi Nervae n(epos) Trai]anus Hadrianus [Aug(ustus) pontif(ex) maxim(us), trib(unicia)] potest(ate) X co(n)s(ul) III*

[*equitib(us) et peditib(us)] qui militaverunt in [ala I Gallor(um) Flav(iana) et c]ohortibus tribus [quae appellant(ur) I Lusit]anor(um) et III Britton(um) [vet(erana) et V Hispan]or(um) et sunt in Moesia superiore [sub Iulio Ga]llo item cohort(e) II Dacorum [missa in expeditio]ne, quin(is) et vicenis pluribusve [stipendis eme]ritis dimissis honesta mis[sione, quorum no]mina subscripta sunt ip[sis liberis pos]terisque eorum civita[tem dedit et conu]bium cum uxoribus, qu[as tunc habuissen]t, cum est civitas iis da[t(a) aut, si qui caelib]es essent, cum iis q[uas postea duxissent dumtaxat singuli singulas].*

[*- - -]ris f(ilio) eius [et - - - f(ilio) eius] et Citzosi f(ilio) eius [et - - - f(ilio) / fil(iae) eius] et Durciei [fil(iae) eius].*

Descriptum et recognit[um ex tabula aenea,] quae fixa est Romae in [muro post tem]plum divi Aug(usti) ad [Minervam].

După părerea noastră, este vorba despre una dintre trupele care, întoarse probabil din Orient, unde participaseră la războiul parthic al lui Traian, au întărit corpul de trupe condus de Q. Marcus Turbo în cursul operațiilor contra sarmaților iazygi.

Cei *dimissi honesta missione* prin această diplomă făceau, probabil, parte din contingentul înrolat prin anul 101. Dar absența gentiliciului trupei în această diplomă dă de gândit; acesta nu putea fi nici *Ulpia*, nici *Aelia*, deoarece omiterea acestor gentilicii imperiale în diploma din anul 126 ar fi fost inadmisibilă. Dimpotrivă, această omitere era posibilă atunci când era vorba de un împărat predecesor, al cărui nume suferise o *damnatio memoriae*. Este deci posibil ca trupa să se fi numit la început *cohors II Flavia Dacorum*, fiind creată de Domitian din recruți daci trimiși de regele Decebal – devenit, după pacea din 89, *rex socius et amicus populi Romani*⁶.

Totodată, ne mai rețin atenția două inscripții de la Montana, din Moesia Inferior: una este dedicată împăratului Septimiu Sever, de un militar dintr-o trupă din care se păstrează doar etnicul *Dacorum*⁷; cealaltă, completă, este o dedicație pentru împărăteasa Sabinia Tranquilina Augusta, pusă de *coh(ors) Gem(ina) Dacorum Gordiana (milliaria)*⁸.

Această cohortă era „geamăna” altei trupe de daci, poate cea din Moesia Superior (vezi cazul legiunilor *geminæ*); după altă părere, aceasta ar fi rezultat din contopirea a două *cohortes (quingenariae)*⁹. Observăm că, și în acest caz, gentiliciul trupei lipsește. S-ar putea să fie vorba tot de o creație a lui Domitian¹⁰.

II. O altă diplomă militară, din 11 august 192, copie după o *constitutio* a împăratului Commodus pentru trupele din provincia Pannonia Inferior, menționează cinci *alae* și 17 *cohortes*, între care o *cohors II Aur(elia) Dacor(um)*¹¹, deci creată de împăratul Marcus Aurelius. Se poate afirma că este vorba de trupa menționată pe *tessera* de la Poetovio; probabil

² CIL, III, 15184, 16 (= IDRE, II, 265).

³ Russu 1980, p. 33; Dana, Matei-Popescu 2006, p. 195–206.

⁴ Bogaers 1977, p. 610 sq., 631 (n. 10); Lörinz 2001, p. 47 [„Diese Kohorte wurde früher einer Inschrift aus Teutoburgium (Kat. Nr. 295) in Pannonien vermutet, doch ergab eine Überprüfung des Textes durch J. E. Bogaers den Bezug auf die II Aurelia Dacorum p. f. milliaria equitata”]; Petolescu 2002, p. 33; Petolescu 2021, p. 285–286.

⁵ Eck, Pangerl 2006, p. 102–104, nr. 4 (= AÉ, 2006, 1864). În AÉ, 2008, 1717, se completează după trupa de daci: [*missa in expeditione*]e, iar în încheiere, cu întrebarea: „*expeditio Britannica*?”. Inscriptia este preluată și în AÉ, 2014, 1648, cu completarea în locul respectiv: [*sub Nepot]e și cu specificarea că a fost trimisă în Britannia, care era guvernată de A. Plarius Nepos (Thomasson 1984, col. 74, nr. 17).*

⁶ Cimma 1976. Pentru auxilia oferite Imperiului de regi barbari aliați, se pot aminti spre comparație recrutările de trupe din regatul odryșilor, din Regatul Bosporan și din Commagena, de pe Eufrat.

⁷ CIL, III, 12382 (= IDRE, II, 315). Având în vedere locul descoperirii, este posibil să fie trupa de la nota următoare.

⁸ CIL, III, 14211, 9 (= IDRE, II, 316).

⁹ După altă părere, ar fi rezultat din contopirea a două *cohortes (quingenariae)*; Russu 1980, p. 33.

¹⁰ Și în acest caz, trupa va fi fost creată tot din recruți proveniți din afara provinciei Moesia (deci din Dacia); recruții din Moesia, indiferent de origine (deci și geto-daci), erau trimiși fără excepție în alte provincii.

¹¹ RGZM, 44; CEPR, XXI–XXIV (2001–2004), 999; RMD, V, 447.

că *Iustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum*¹², a ajuns în Pannonia Superior mai târziu, cu ocazia evenimentelor de la mijlocul secolului al III-lea¹³.

Se pune problema: în ce împrejurări a fost creată această trupă? Din *Historia Augusta (Vita Marci, XXI, 6–8)* aflăm că, pentru nevoile războiului, împăratul Marcus Aurelius a creat unități militare noi: *Instante sane adhuc pestilentia et deorum cultum diligentissime restituit et servos, quem ad modum bello Punico factum fuerat, ad militiam paravit, quos voluntarios exemplo volonum appellavit. Armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et diogmitas. Emit et Germanorum auxilia contra Germanos. Omni praeterea diligentia paravit legiones ad Germanicum et Marcomannicum bellum*¹⁴. De asemenea, Eusebius din Caesarea notează în *Chronicon* (a. 168)¹⁵: *Romani contra Germanos Marcomanos Quados Sarmmatas Dacos dimicant*. Dacii menționați erau cei din Vest; după înfrângere¹⁶, cei care au făcut act de supunere au fost încorporați în armata romană sub forma unei unități auxiliare. Având în vedere numărul de ordine al cohorții *II Aurelia Dacorum*, înseamnă că împăratul Marcus Aurelius a creat cel puțin două trupe (*milliariae*) de daci¹⁷.

Totodată, ținând seama de locul descoperirii, este foarte probabil ca și trupa din inscripția de la Teutoburgium (din Pannonia Inferior) să fie identificată cu *cohortis II Aurelia Dacorum*¹⁸; pentru a evita gentiliciul imperial, care amintea de Commodus (*Imp. Caesar M. Aurelius Commodus Antoninus Augustus*), dedicantul va fi redat numele trupei cu un gentiliciu fictiv (neutru): *Aug(usta)*.

BIBLIOGRAFIE

- Bogaers 1977 – J. E. Bogaers, *Auxiliaria*, în: J. Fitz (ed.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*, Budapest, 1977, p. 601–632.
- Cimma 1976 – M. R. Cimma, *Reges socii et amici populi Romani*, Milano, 1976.
- Dana, Matei-Popescu 2006 – D. Dana, F. Matei-Popescu, *Le recrutement des Daces dans l'armée romaine sous l'empereur Trajan: une esquisse préliminaire*, *Dacia* NS 50, 2006, p. 195–206.
- Eck, Pangerl 2006 – W. Eck, A. Pangerl, *Neue Diplomen für die Auxiliartruppen in der mäsischen Provinzen von Vespasian bis Trajan*, *Dacia* NS 50, 2006, p. 93–104.
- Istoria Augustă – *Istoria Augustă*. Studiu introductiv: Vladimir Iliescu. Partea I: traducere și note: David Popescu. Partea a II-a: traducere și note: Constantin Drăgulescu, București, 1971.
- Lörinz 2001 – B. Lörinz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien, 2001.
- Petolescu 2002 – C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuții la istoria militară a Daciei romane*, București, 2002.
- Petolescu 2021 – C. C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021.
- Russu 1971 – I. I. Russu, *Sextus Vibius Gallus*, *ActaMN* 8, 1971, p. 531–536.
- Russu 1980 – I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman*, București, 1980.
- Thomasson 1984 – B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

¹² CIL, III, 15184 (= IDRE, II, 265).

¹³ Vezi IDRE, II, 266–270.

¹⁴ SHA, *Vita Marci*, 21; vezi traducerea (David Popescu): *Istoria Augustă*, București, 1971, p. 90: „Cum ciuma făcea încă ravagii, a restabilit cu multă grijă cultul zeilor și a pregătit pentru armată pe sclavi, așa cum se procedase și în războaiele punice, numindu-i voluntari. A înarmat și pe gladiatori, pe care i-a numit *obsequentes* (din suita împăratului). A făcut militari chiar și pe piraii din Dalmatia și Dardania, a înarmat și pe diogmiți și a angajat mercenari germani contra germanilor”.

¹⁵ *Fontes* II, p. 10.

¹⁶ Într-o inscripție greacă de la Termessus (Lycia-Pamphylia), împăratul Marcus Aurelius este denumit *Armeniacus Parthicus Medicus Dacicus Germanicus* (IGRR, III, 449).

De asemenea, după o observație a lui I. I. Russu (Russu 1971, p. 531–536), pe inscripția primipilarului Sextus Vibius Gallus de la Amastris (Phrygia; IDRE II, 389), cei doi inamici căzuți, reprezentați pe spatele monumentului, simbolizau două popoare învinse: Dacii și Sarmații.

¹⁷ Din aceeași constituție imperială din 11 august 192, provine și un alt extras (RMD, V, 446), dar în care, în loc de *cohortis II Aurelia Dacorum*, s-a gravat (din greșeală) *III Aurelia Dacorum*.

¹⁸ După altă părere, tot o creație a lui Domitian ar fi și trupa din inscripția de la Teutoburgium (Pannonia Inferior; vezi Dana, Matei-Popescu 2006, p. 198: „Il est également possible un recrutement dans les dernières années de Domitien ou Nerva...”).

ABREVIERI / ABRÉVIATIONS / ABBREVIATIONS

- AA – Archäologischer Anzeiger. Deutsches Archäologisches Institut, Darmstadt, München, Tübingen–Berlin
(A)ARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ACD – Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis, Debrecen
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaHistArt – Acta historiae artium Academiae scientiarum Hungaricae, Akadémiai Kiadó, Budapesta
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Zalău
AÉ – L'Année épigraphique, Paris.
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIC – Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu”, Cluj
AJBA – American Journal of Biological Anthropology
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AK – Archaeologiai Közlemények, Pest
AnSt – Anatolian Studies, British Institute of Ankara
AnUCDC – Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”
AnUVT – Annales d'Université « Valahia » Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeológiai Értesítő, Budapest
Argesis – Argesis. Muzeul Județean Argeș. Pitești
ArhMed – Arheologia Medievală
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași
AȘUI – Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
Az Érem – Az Érem kiadványai, Budapest
Banatica – Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BARBrSer – British Archaeological Reports. British Series, Oxford
BARIntSer – British Archaeological Reports. International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BerRGK – Bericht der Romisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BibIstroPontica-P – Biblioteca Istro-Pontica. Seria Patrimoniu, Tulcea
BJ – Bonner Jahrbücher – Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, Bonn
BMC – *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, Londra: I, *Augustus to Vitellius*, 1923; II, *Vespasian to Domitian*, 1930; III, *Nerva to Hadrian*, 1936; IV, *Antoninus Pius to Commodus*, 1968; V, *Pertinax to Elagabalus*, 1950 (H. Mattingly); VI, *Severus Alexander to Balbinus and Pupienus*, 1962 (R.A.G. Carson).
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
Buridava – Buridava. Studii și materiale, Muzeul Județean „Aurelian Sacerdoțeanu”, Râmnicu Vâlcea
CA – Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Caiete ARA – Caiete ARA. Asociația Arhitectură, restaurare, arheologie, București
Carpica – Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu” Bacău
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CEpR – Cronica Epigrafică a României
CercIst – Cercetări Istorice, Iași
CICSA – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, Facultatea de Istorie, Universitatea din București
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I–XVII, Berlin
CN – Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României, București
CNM, V.1 – *Corpus Nummorum Moldaviae*, vol. V.1, Chișinău
CRAI – Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances de l'année ...
Crisia – Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

- Dacia – Dacia / Dacia Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Académie Roumaine. Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucarest
- Danubius – Danubius. Revista Muzeului de Istorie Galați
- DHA – Dialogues d'histoire ancienne, Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité
- Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology, Ljubljana
- EphemDac – Ephemeris Dacoromana, Roma
- EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
- ERSIR – *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, I – V, V. Spinei, D. N. Rusu (coord.), Suceava, 2021
- FolArch – Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici, Budapest
- Fontes I – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, I, București, 1964
- Fontes II – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, II, București, 1970
- FSI – Forensic Science International
- Glasnik – Glasnik. Srpsko Arheološko Društvo (Journal of the Serbian Archaeological Society), Belgrad
- Hierasus – Hierasus. Muzeul Județean Buzău
- HOMO – HOMO. Journal of Comparative Human Biology, Stuttgart
- Ialomița – Ialomița. Studii de cercetări de arheologie, istorie, etnografie și muzeologie, Slobozia
- IDRE – C. C. Petolescu, *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones externae – Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie*, I-II, București, 1996-2000
- IGB – G. Mihailov, *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, vol. I-V, Sofia, 1956-1970
- IGLR – E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
- IGRR – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes*, publiées par R. Cagnat, J. Toutain, G. Lafaye, Paris, 1906-1927
- IJP – International Journal of Paleopathology
- ISM – *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. Series altera: Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscriptiile din Sythia Minor*: I. *Inscriptiones Histriae et vicinia – Histria și împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), București, 1983; II. *Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său* (Iorgu Stoian), București, 1987; III. *Callatis et territorium – Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), București – Paris, 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), București – Paris, 2015; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruțiu-Boilă), București, 1980; VI.2. *Supplementa 2. Tomis et territorium – Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), București – Paris, 2018
- Istros – Istros. Muzeul Brăilei „Ferdinand I”, Brăila
- IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
- JAS – Journal of Archaeological Science, Amsterdam
- JAT – Journal of Ancient Topography
- JFS – Journal of Forensic Studies
- JITE – Journal of Institutional and Theoretical Economics
- JHE – Journal of Human Evolution
- LRBC – *Late Roman Bronze Coinage A.D. 394-498*, Londra, 1965: I, *The Bronze Coinage of the House of Constantine A.D. 324–346* (P. V. Hill, J. P. C. Kent); II, *Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346–498* (R. A. G. Carson, J. P. C. Kent).
- MarNero – Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia, Roma
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
- Marmatia – Marmatia. Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș, Baia Mare
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MCSEE – Monedă și comerț în Sud-Estul Europei, Sibiu
- MEFRM – Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge, Rome
- MER – *Catalogue des monnaies de l'Empire romain*. II. J.-B. Giard, *De Tibère à Néron*, Paris, 1988; III. J.-B. Giard, *Du soulèvement de 68 après J.-C. à Nerva*, Paris-Strasbourg, 1998
- MFMÉ-SA – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
- MIR – *Moneta Imperii Romani*. 14. B. Woytek, *Die Reichsprägung des Kaisers Traianus (98–117)*, I–II, Wien, 2010; 18. W. Szaivert, *Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161–192)*, Wien, 1986.
- Mousaios – Mousaios. Buletinul Științific al Muzeului Județean Buzău
- MuzNaț – Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Numizmatičar – Numizmatičar. Casopis za anticki i stari jugoslovenski novac, Belgrad

- Numizmatikai Közlöny – Numizmatikai Közlöny. A Magyar Numizmatikai Társulat, Akadémiai Klado, Budapest
- NZ – Numismatische Zeitschrift, Viena
- Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
- Paléorient – Paléorient: revue interdisciplinaire de préhistoire et de protohistoire du sud-ouest et de l'Asie centrale, Paris
- PBF – Prähistorische Bronze Funde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce. Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
- PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I (A–I, 1976), II (I–V, 1977), III (1980; indici)
- Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
- Przegląd Archaeologiczny – Przegląd Archaeologiczny, Institut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Wrocław
- PZ – Prähistorische Zeitschrift, Institut für Prähistorische Archäologie, Berlin
- RAASI – Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare, Institutul de Cercetări Bioarheologice și Etnoculturale, Republica Moldova
- RAN – Repertoriul Arheologic Național / National Archaeological Repository
- RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, București
- RESEE – Revue des Études Sud-Est Européennes. Academia Română. Institutul de Studii Sud-Est Europeene, București
- RevArh – Revista Arheologică, Chișinău
- RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, I-II, 2004
- RI – Revista Istorică. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
- RIC – *The Roman Imperial Coinage*, Londra: I², *From 31 BC to AD 69*, 1984 (C. H. V. Sutherland); II, *Vespasian to Hadrian*, 1926 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); II.1, *From AD 69–96. Vespasian to Domitian*, 2007 (I. A. Carradice, T.V. Buttrey); II.3, *From AD 117–138. Hadrian*, 2019 (R.A. Abdy, P.F. Mittag); III, *Antoninus Pius to Commodus*, 1930; IV.1, *Pertinax to Geta*, 1968 (H. Mattingly, E.A. Sydenham); IV.2, *Macrinus to Pupienus*, 1938; IV.3, *Gordian III – Uranian Antoninus*, 1949 (H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland); V.1, 1927 (reimprimat 1968; P. H. Webb); VII, *Constantine and Licinius A.D. 313–337*, 1966 (P.M. Bruun); VIII, *The Family of Constantine I A.D. 337–364*, 1981; X, *The Divided Empire and the Fall of the Western Parts A.D. 395–491*, 1994 (J.P.C. Kent)
- RMD – Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, London: I. *Roman Military Diplomas 1954–1977*, 1978; II. *Roman Military Diplomas 1978–1984*, 1985; III. *Roman Military Diplomas 1985–1993*, 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas IV*, 2003; P. Holder, *Roman Military Diplomas V*, 2006
- RMM-MIA – Revista Muzeelor și Monumentelor – Monumente Istorice și de Artă, București
- Romanoslavica – Romanoslavica. Asociația Slaviștilor din România, București
- RPC – *Roman Provincial Coinage*, Oxford (https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/map?volume_id=)
- RPC, VII.2 – *Roman Provincial Coinage. VII.2. From Gordian I to Gordian III (AD 238–244): all provinces except Asia*, Londra/Paris, 2022 (J. Mairat, M. Spoerri Butcher, cu contribuția M. Amandry, R. Bland, K. Butcher, J. Nurpetlian, U. Peter).
- RRH – Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
- SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
- SCIA.AP – Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, București
- SHA – *Scriptores Historiae Augustae*, Teubner, Leipzig, 1965
- Simpozion Chișinău 2003 – *Simpozion de numismatică dedicat Centenarului Societății Numismatice Române (1903–2003)*, Chișinău, 26–28 noiembrie 2003, București, 2005.
- SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
- SNGCop 2 – *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish Royal National Museum*, Copenhaga, 1942–1969 (serie reeditată); II, *Thrace and Macedonia*, West Milford, 1982.
- SP – Studii de Preistorie, București
- StCl – Studii Clasice, București
- StratumPlus – Stratum Plus, Școala Superioară de Antropologie, Chișinău, St Petersburg, București
- Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
- SympThrac – Symposia Thracologica, București
- Syria – Syria. Archéologie, art et histoire. Institut Français du Proche-Orient
- TdE – Trabajos de Egiptología. Papers on Ancient Egypt, Universidad de La Laguna, Tenerife, Spania

Th-D – Thraco-Dacica, București

Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău

VAH – Varia Archaeologica Hungarica V. Redigit Csanád Bálint. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest

Valachica – Valachica. Studii și cercetări de istorie și istoria culturii, Complexul Muzeal Național „Curtea Domnească”, Târgoviște

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

ZRVI – Zbornik radova Vizantološkog instituta. The Institute for Byzantine Studies. Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrad